

BİR HUKUK TANIMI VERMENİN ZORUNLULUĞU¹

Giriş

Tanımlama, tıpkı isim verme gibi bir nesneyi belirlemenin ve bunu diğerlerinden ayırmanın bir aracı olarak kalmamakta, ayrıca o nesnenin daha ileri derecede bir anlatımı haline dönüşmektedir². Tanım, bir kelimenin alışılmış kullanma biçimleri hakkında bilgi vermekte, aynı zamanda bu kelimenin anlattığı nesne hakkında bir şeyler öğretmektedir³. Bu ikinci göreviyle tanım, nesnenin bütün içindeki yerini belirtmektedir. Bu nedenle, bir nesneyi tanımlarken hem kelimeleri hem de gerçeklik alanını göz önünde bulundurmanız gerekir⁴. Tanım, aynı zamanda belirli bir bilim alanı içinde temel alacağımız bir kavramı belirlemekte başlangıç noktasıdır⁵. Ancak, tanım sorunu, hukuk gibi çok boyutlu ve farklı açılardan ele alınacak bir kavram için arandığında, iş gerçekten de güçleşmektedir⁶.

Bu güçlüklerle ilgili değerlendirmelere geçmeksizin hukukun sözlük anlamında adlandırılması ile ilgili olarak şunları söyleyebiliriz. Hukuk kavramı etimolojik köken olarak, Arapça **“hak”** kelimesinin çoğulu şeklinde dilimize geçmiştir. Hak ve hukuk kelimelerinin farklılığı, normatif bir yapı olarak hukukun (hukuk kuralının), korunmaya değer içeriği olarak hak kavramına tanım olanağı sağlar. Gerek Almanca’daki hukuk ve hak kavramının **“recht”** ile karşılanması, gerekse Fransızca’daki **“droit”** ve İtalyanca’daki **“diritto”** teknik anlamda bir çok karışıklığa yol açabilmektedir. İngilizce’de de bizde olduğu gibi hak karşılığı olarak farklı bir kelime yani **“right”**, hukuk karşılığı **“law”** kullanılmaktadır. Hukuk kavramının temel unsuru olan **“hak”** ise; **“bir şeye sahip olmak, kullanma veya yapma ya da yapmama anlamındadır.”** Bu yaklaşımla, ilgili alanın anlamlandırılması olanaklı olsa bile, içerik olarak

¹ Bu makale, Prof . Dr. Vecdi Aral’a Armağan, Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Kocaeli, 2001’de yayınlanmıştır.

² Kantorowicz, DL s 5 vd.

³ Bir çok tanım türü bulunmaktadır. Bunların en önemlilerinden bazıları;

1-Sözcük ya da verbal tanım,

a- Bir sözcüğün anlamının dildeki anlamına geri giderek belirtme (örneğin, demokrasi: halk egemenliği gibi).

b- Bir sözcüğün anlamını bilinen bir başka sözcükle belirtme (örneğin, müselle: üçgen gibi).

2-Ad ya da nominal tanım : Yanlış anlaşılmalara yol açmamak için tanımlanacak olanı belli bir sözcüğe ya da sözcüklere bağlanarak saptama (uzlaşımaldır, yasalar yazılırken ve felsefe de gereklidir).

3-Kavram tanımı (Aristoteles’te) : Bir kavramın daha yüksek yakın cinsi (genus proximum) ile onu bu cinsten ayırt eden tür ayrımını (differentia specifica) belirtme.

4-Nesne ya da real tanım:Aristotelesin kavram tanımı ile örtüşür. Bir nesneyi yalnız başkalarından ayırmakla kalmayıp, anlamın iç ve özlü ayrımlarını ortaya çıkarmayı amaçlar.

5-Bağlamsal tanım : Modern mantıkta, önermenin tam olmayan bir dil simgesi olarak anlaşılan kurucu parçalarının tanımlanması. Kendi başına bir anlamı olmayıp, tam tersine ancak kuşatıcı bir bağlam içerisinde bir anlamı bulunan, tam olmayan bir dil simgesi biçiminde anlaşılan, bütün önermenin kurucu parçalarını meydana getiren anlatıların, deyimlerin tanımlanması. (Örneğin, doğruluk çizelgeleri aracılığıyla yapılan mantıksal bağlantı göstergelerinin (ve, veya v.b. gibi) anlambilimsel tanımlarıdır. Bkz. Akarsu Felsefe Terimleri Sözlüğü s.167. Burada bir kavram olarak hukukun belirlenmesi, sınırlandırılması, içeriğini kuran belirtilerinin gösterilmesi ve sözcük anlamının belirlenmesi yönünde bir tanım arayışına girilmiştir.

⁴ Keyman, HBTD s 3 vd.

⁵ Hart, s 14 vd.

⁶ Hukuk tanımlarının bütünü bir kitapta toplamaya çalışsak, her tanım için üç satır ayrılsa bile, birkaç bin sayfalık bir yapıt meydana gelir. Elde edilen sonuç yine de yetersiz olacaktır. Çünkü, tanımlar konuya değil, sözcüğün kendisine ilişkin bulunacaktır. Hirş s. 36 vd. Ancak, yine de her çalışma hukuktan kapsam olarak ne anladığını ortaya koyarak çalışmaya başlama zorunluluğu içindedir. Ne ile ilgili çalıştığımızı ya da ilgili kavramın bizim tarafımızdan nasıl anlaşıldığını bildikten sonra çalışmayı yürütme ve karşımızdakilere ulaşma olanağımız vardır.

totolojik olmayan bir tanıma ulaşmanın zorunluluğunu da gözden kaçırmamalıdır⁷. Farklı hukuk tanımlarının varlığı kaçınılmaz görülmektedir. Bu aynı zamanda olumlu bir işlev de görebilir. Farklı tanımlardan her biri, değişik amaçlara ulaşma ve bilimsel araştırmanın konusunu oluşturan şeylere farklı açılardan bakabilme yönünde yararlıdırlar. Her tanım aynı zamanda sadece bir önerme olabilir, karşı tarafa, konuyu ele alışımızdaki hareket noktamızı ve sınırlarımızı gösterecektir. Bunun doğal sonucu, herkese kendi özgür tanımını seçme olanağını da verecektir⁸.

Hukukun tanımını vermek aynı zamanda ve doğal olarak hukukun ne olduğunu söylemek anlamına gelecektir⁹. Tarih boyunca pek çok teori, hukukun ne olduğuna cevap aramıştır¹⁰. Bütün bu teorik çalışmaları genel olarak iki temel başlık altında toplama olanağı bulunabilir. Bu teorik çalışmalardan ilki **“hukukun kesinliği, toplumsal barış ve düzen kavramları”** üzerinde yoğunlaşmışken, ikinci grup ise; **“hukukun amacını bazı toplumsal çıkarların ya da değerlerin gerçekleştirilmesi”** olarak görmektedir. Birinci tip yaklaşıma **“biçimsel hukuk teorileri”** ikinci tip teorilere ise **“amaçsal ya da işlevsel hukuk teorileri”** adı verilmektedir. Biçimsel hukuk yaklaşımı, hukuksal açıdan “olması gereken” ile pratik anlamda “olan” hukuk arasındaki boşluğun araştırılması ve daraltıcı bir tanımlamayla, “yaptırımla desteklenmiş bir emir olma” ile hukuku sınırlayan Austin’ci hukuk anlayışları çerçevesinde ele alınmaktadır. Amaçsal yaklaşımsa, hukuku salt olması gereken anlamında ele alıp, pratik anlamda hukukun gördüğü işlevleri ihmal edebilmektedir. Sonuçta her iki yaklaşım da çok dar bir hukuk anlayışı üzerinde konumlandıklarından yetersiz kalmaktadırlar¹¹. İdeal bir hukuk sisteminden beklenen, bütün sosyal durumlar karşısında hem net bir etkinliği, hem de işlevsel ve amaçsal olanın gerçekleştirilmesini sağlamasıdır¹².

Hukukun “ne olduğu” ve “nasıl olması gerektiği” sorusuna henüz doyurucu bir yanıt bulunamamıştır. Hukuk, belirli tarihsel dönemlerde toplumsal kültürlerin ürünü olarak gelişmekte ve tarihi süreç içindeki kültürel gelişmeye paralel olarak hukuk ve hukuk üzerindeki düşünceler de yeni gereksinimlere yanıt bulmak için değişerek gelişmektedir. Hukukun niteliğini açıklamaya yönelik olarak bugüne değin ileri sürülen görüşler, hukuk kavramını çoğu kez sadece tek bir yönden belirlemeye çalışırken, bu teorilerin tümünün birlikte, arada geçen uzun tarihi süreç içinde hukuk kavramına duraksamadan çağdaş bir içerik kazandırmaya yöneldikleri görülür. Hukukçunun görevi, hukukun fiilen ne yaptığını, hukukun toplumsal yaşam üzerindeki etkisini ve sonuç olarak da bunların bir sentezini oluşturan toplumsal amacını göstermektir.

1. Hukukun Tanımı ve Bu Tanımdan Çıkan Fonksiyonlar

Kant, kendi zamanı için; “hukukçular hala hukukun tanımını aramakla uğraşıyorlar” derken, belli zaman içinde hukukun tanımlanmasıyla ilgili tartışmaların biteceğini umuyordu. Hukukun, toplumsal yaşamdan kaynaklanan bir zorunluluk olduğu, herkesin birbirinin haklarına saygılı olmasını sağlamaya yönelik mekanizmanın bulunmasının zorunluluğu ve

⁷ Totolojik tanım mantık açısından en uygun tanımdır. Çünkü bir şeyin kendisi ile karşılaştırılması anlamına gelen bu yaklaşım en uygun tanım olmakla birlikte içerik olarak bir şey söylememektedir. Hukuk hukuktur gibi.

⁸ Kantorowicz, s 11 vd.

⁹ Keyman, HBTD s 6 vd.

¹⁰ MS. 533 yılında yürürlüğe girmiş olan Corpus Juris Civilis’de yer alan Ulpianus’un ünlü tanımına göre “hukuk bilimi tanrısal ve beşeri olanın bilgisi, haklı ve haksızın bilimi” dir (Inst. I. 1. 1.). Bir çok çalışmada temel alınan bu tanım bizim hukukumuzda da etkin olmuştur.

¹¹ Feeley, s 571 vd.

¹² Bodenheimer, s 168.

“her dileyenin istediğini yaptığı yerde, hiç kimsenin bir şey yapamayacağı” ilkeleri tartışma dışıdır. Ancak, sadece bu kavramlardan yola çıkarak hukuk için bir belirlenimde bulunmak güçlük yaratmaktadır. Hukuku tanımlama yolundaki çabalar günümüzde de büyük bir gayretle devam etmektedir. Bütün bu çalışmaların bir dökümünü yapmaktansa, önerdiğimiz tanım ve bu tanıma yöneltilen eleştiriler çerçevesinde farklı tanımları değerlendirmeyi uygun bulduk. Bu tanım :

“Hukuk, adalete yönelmiş toplumsal yaşama düzenidir”.

Hukuka yönelik uygun tanım, onun yerine getirdiği bütün fonksiyonlarını kavrayacak genişlikte ve aynı fonksiyon alanında yer alan diğer normatif kurallardan ayırt edilebilmesini sağlayacak darlıkta olmalıdır. Yukarıdaki tanımdan hukukun üç temel fonksiyonunu belirliyoruz. “**Etik**”, “**Sosyal Olgu**” ve “**Normatiflik**”. Bu üç fonksiyondan birisinin ön plana çıkarıldığı tanımlara biz tek boyutlu hukuk tanımları diyoruz.

Biçimsel yaklaşımlar olarak adlandırılan yaklaşımlarda, hukukun düzen fonksiyonu ve özellikle bu fonksiyona bağlı olarak, düzen kurucu organ niteliğinde ele alınan devlet ve devletin zorlama gücü yani müeyyide kavramları üzerinde durulduğunu, hukukun diğer iki fonksiyonunun ihmal edildiğini görmekteyiz. Hukuku amaçsal açıdan kavrayan teoriler ise hukukun bir irade görünümü oluşunu ihmal ederek ya salt yöneldiği amaç açısından ya da salt toplumda gerçekleştirdikleri ihtiyaçlar açısından tanımlamaktadırlar. Bu her iki tür yaklaşım da hukukun tam bir fotoğrafını veremediği için eleştirilmektedir. Biz aşağıda bu yaklaşımları özellikle vermiş olduğumuz hukuk tanımına yönelik eleştiriler çerçevesinde ele almaya çalışacağız.

2. Hukuku Tek Boyutlu Kavramanın Taşıdığı Güçlükler

Hukuka yönelik tanım arayışlarından özellikle biçimsel hukuk anlayışı içindeki yaklaşımlar, hukukun düzen fonksiyonunu yani normatif yanından kaynaklanan yaptırım ve devlet kavramlarını, tanımın en belirgin özelliği olarak ele almaktadırlar. Bizim önermiş olduğumuz tanıma yöneltilen temel eleştirilerden birisi, tanımda yaptırım ve devlet kavramlarının yer almıyor oluşudur. Bu eleştiri iki açıdan cevaplandırılabilir :

İlki sosyolojiktir. Hukuku siyasal iktidarın belli bir kullanım biçimine bağlı tutmak anlamına gelen devlet hukuk bağlantısı, sanki siyasal bir kurum olan devletin olmadığı zamanlarda hukukun olmadığı noktasına götürmektedir. Oysa, yapılan antropolojik ve etnolojik araştırmalar bize devlet öncesi hukukun varlığı konusunda bir çok bilgi ulaştırmaktadırlar. Malinowsky¹³, sadece cezalandırıcı hukuk anlamında olmayıp, ilkel anlamda bir özel hukuk ilişkisinin bile varlığından söz edilebileceğini göstermektedir. Devlet öncesi hukuk, yani “Primitiv Law (İlkel Hukuk)” bize bu konuda bir çok bilgi ulaştırmaktadır. Tanımın içinde devlet kavramının yer alması, bu hukuk alanının dışlanması anlamına gelecektir.

İkinci bir gerekçe ise; devletin hukuksal ilişkide sadece yasa yapıcı olarak alınmasının, hukuksal ilişkinin süjesi olduğu durumları açıklayamamasıdır. Özellikle uluslararası hukuk ya da iç hukukta devletin taraf olarak dava edilmesi halinde, devletin hukuksal ilişkinin süjesi olması sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu sakıncadan kurtulabilmek için tanımların daha açılımlı verilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Devletle devlet, devletle devletlerarası kuruluşlar, devletle tüzel kişiler, devletle gerçek kişiler gibi. Bu teknik açıdan tanımın oldukça genişlemesine ve zorlaşmasına, bir anlamda da en iyi tanımın en kısa tanım oluşu ilkesine aykırılık yaratmaktadır. Oysa “düzen” kavramı hem siyasal mekanizmanın bir türü olarak

¹³ Malinowski, bkz. Giriş ayrıca s. 46 vd.

devleti kapsamakta hem de düzenlemenin doğasından kaynaklanan zorlama anlamında yaptırımın mantıksal olarak açıklanabilmesi olanağını tanımaktadır. Çünkü, düzen kavramı zorunlu olarak bir düzenleme yapan otoriteyi çağrıştırmakta, bu otorite belirli bir tanımlamaya bağlanmadığı için sadece devletle de sınırlı olmamaktadır.

Önerilen tanıma yöneltilen ikinci temel eleştiri ise, tanımın doğal hukukçu bir yaklaşımı yansıttığı, bu nedenle de diğer yaklaşımlar için eleştiri olarak ortaya konulan tek boyutluluk eleştirisini bertaraf edemediğidir¹⁴. Burada tanımın özellikle “adalete yönelmiş olma” ifadesi ile doğal hukuk yaklaşımıyla ile bağlantısı kurulmaktadır. Salt doğal hukukçu yaklaşımlarda hukuk sadece adalet fonksiyonu açısından tanımlanmakta ve adalet için “tüketici” bir tanım yapılmaktadır. Oysa bu tanımda, adaleti gerçekleştiren toplumsal yaşama düzeninden değil, bir adalet yöneliminden söz edilmektedir. Yönelim, bir eğilimi ve sürekli bir hareketi göstermektedir. Bunu “dinamik denge” kavramı çerçevesinde ele alabiliriz. Gerek var olan hukuk sistemini somutlaştırmada, gerekse kuruluşunda hukuk için bir amaç belirleme söz konusudur. Bu da söz konusu olan “tüketilmemiş” bir adalet anlayışı adaletin¹⁵ tanımıyla ilgili “eşitlik” problemi için bir çözüm getirmemekle birlikte, hukukun nihai amacının daima adalet olduğuna dikkatimizi çekmektedir¹⁶. Sosyal yaşam içindeki gereksinimlerin bir düzen içinde ama ancak adaleti gerçekleştirmek için söylenmesi anlamındadır.

Bir üçüncü önemli eleştiri ise; “adalet yönelmiş olmak” deyimini çerçevesinde, adaleti yansıtmadığı konusunda bir şüphenin bulunması halinde ilgilendiğimiz normatif kategorinin hukuk sayılıp sayılmayacağına ilişkindir. Bu bizi adil olmayan düzenlemelerin hukuk olarak adlandırılmayacağı sonucuna mı götürecektir? Bu soru son derece önemlidir. Hukukun hukuk olarak nitelendirilen her şeyi kavrayıp, dışında kalanları reddetmesi gereği bir mantıksal zorunluluktur. Adaletle ilgili bu daraltıcı değerlendirme, bugün adaleti yansıtmayan düzenlemelerin dışlanması anlamına gelecektir. Hukuk olanın ne olduğu sorusu, hukuk olarak nitelendirme açısından son derece daralmış ve sübjektifleşmiş olmaktadır. Bu sorunun çözümü için hukukun gerçekleştirmekte olduğu iki farklı eşitlik anlayışını ortaya koymak gerekir. İlki, hukukun salt düzen fonksiyonu gereği, biçimsel yanından doğan eşitlik; diğeri ise, hukukun adalet fonksiyonu itibarıyla gerçekleştirmek durumunda olduğu eşitlik anlayışıdır¹⁷.

¹⁴ Güriz, Adalet Kavramı s. 5 vd. Ayrıca aynı eser Öktem “Adalet Kavramı ve Sosyal Realite” başlıklı makale s. 51 vd.

¹⁵ Adaletin tanımlanması en az hukukun tanımlanması kadar büyük sorunlar doğurmaktadır. Gözü kapalı adalet ilahesi Themis neye bekçilik etmektedir? Bir elinde terazi diğer elinde kılıç tutan bu ilahe neyin sembolüdür ? Sözle bağlıklı sözleşmeye aykırı davranmama, şerefli yaşama ve kimseye zarar vermeme, herkese hakkı olanı verme ölçütleriyle adaletin içerik olarak doldurulmaya çalışıldığını görmekteyiz. Hukukun “adalet”e uygun olması ya da hukukun “doğru” olması konusundaki görüş ayrılıkları devam etmektedir. Hukukun gerçekleştirmeye yöneldiği amaç, aynı zamanda adalet idesinin kapsamını belirlemektedir. Bu amaçların hem nitelik ve nicelik olarak farklılığı hem de değişikliklere uğraması ölçünün, “değere”, “katkıya”, “gereksinimlere”, “yeteneğe” ya da “sosyal statüye” göre belirlenmesini sonuçlamıştır. Bu bize bir çok adalet türünün varlığını işaret etmektedir. Zaten Aristoteles’ten beri söz konusu edilen “dağıtıcı”, “denkleştirici” ve “hakkaniyete dayalı adalet” türleri bilinmektedir. Buna statüye dayalı bir adalet anlayışı olan “sosyal adaletin” de eklenmesi ile tablonun şimdilik tamamlandığını söyleyebiliriz. Yukarıdaki ölçülerin kullanılması tek başına adaletin kavram olarak tanımlanmasına yetmese bile, her birisinin temeline aritmetikten ödünç alınmış olan “eşitlik” kavramının oturtulabileceği görüşündeyiz. Aynı konuda bkz Rawls, s. 63 vd.

¹⁶ Aral, HBÜ s. 56 vd. Ayrıca Aral, HFTS s. 125 vd.

¹⁷ Aral, klasikleşmiş olan bir kütüphane örneği ile bu iki farklı eşitlik anlayışını ortaya koymaktadır. Elimizde bulunan farklı nitelikteki kitapları bir kitaplığa farklı biçimlerde yerleştirebiliriz. Renklerini esas alabileceğimiz gibi konularına ya da yazarlarına göre bir sıraya koyabiliriz. Kitaplar arasında aynı rafta bulunmak dolayısıyla sağladığımız eşitlik biçimsel anlamda eşitliği göstermektedir. Renkleri esas alarak yaptığımız bir sıralama biçimsel açıdan bir eşitliği göstermekle birlikte asıl olanın içerikle ilgili olarak, konulara göre yapılan bir ayırım olabileceğine de dikkatimiz çekiliyor.

Adalet “bir eşitlik düşüncesi” olarak tanımlandığında, bu eşitliğin içerikle ilgili olacağı açıktır. Çünkü, “neleri nelere eşit sayacağımızı” açıklamak zorundayız. Aritmetiğin bir kavramı olarak eşitlik, en az iki şey arasındaki bir ilişkiyi ve benzerlikte bir sınırı göstermektedir. Oysa hukukun düzen fonksiyonu dolayısıyla eşitlik sağlamasında ise, onun bir biçimle güncelleşmesi (aktualize oluşu) ile açıklanan bir değerlendirme söz konusu olmaktadır. Hukuk, tipik olan özellikleri bir araya getirerek bir norm oluşturmaktadır. Bu da bize, hukuk düzeninin salt bir düzenleme olmak itibarıyla, asgari de olsa bir eşitlik sağladığını göstermektedir. Bu eşitlikle yetinilemeyeceği kuşkusuzdur. Bu nedenle hukukun salt düzen fonksiyonu itibarıyla sağladığı eşitliğin, hukukun idesi olan adaletin içerik olarak sağladığı eşitlikle tamamlanması gerekir.

3. Hukukun Fonksiyonları ve Bu Fonksiyonlar Arasındaki Çatışık (Antinomik) İlişkiler

Önerdiğimiz tanımdan hukuka ilişkin üç fonksiyondan bahsetmiştik; “Etik” yani adaletin gerçekleşmesi, “Sosyal Olgu” yani pratik yararın gerçekleşmesi ve “Norm” yani hukukun düzen fonksiyonunun gerçekleşmesi. Aslında sırf bu üç fonksiyonu gerçekleştirerek hukukun toplum içindeki anlamını bütünü ile kavramak olanaklı olabilirdi. Ancak, bu üç fonksiyonun bir arada gerçekleşmesi bazı antinomik (çatışık) ilişkilerin ortaya çıkmasına yol açabilmektedir. Hukukun uygulamasının bir sanat olarak ortaya çıkması, bu üç fonksiyon arasında dengeli bir ilişki ortaya konulabilmesi anlamındadır. Hukukun “sanatkarane gerçekleşmesi” diyebileceğimiz bu durum dengeli bir uygulamaya işaret etmektedir¹⁸. Hukukun fonksiyonları içinde, herhangi birisinin abartılı bir biçimde öne çıkması, diğer fonksiyonların gerçekleşmesine engel olmaktadır. Hukukun fonksiyonları arasındaki çatışık, abartılı bir formalizmle adalet ve pratik yarar açısından çıkabileceği gibi, abartılı bir amaçsallığın hukuk güvenliğini dolayısıyla da hukukun düzen fonksiyonunu -eşitliği bozacağı için- ve pratik yararı sarsacağı açıktır. Burada dengeli bir uygulama, hukukun sanat olan yanını ve hakimnin işinin güçlüğü de ortaya koymaktadır¹⁹.

Hukukun fonksiyonları açısından değerlendirilmesi başarılı bir hukuk uygulaması için olduğu kadar, hukukun net bir tanımının yapılabilmesi açısından da büyük önem taşımaktadır.

¹⁸ Amselek, s. 31 vd.

¹⁹ Hukukun fonksiyonları arasındaki antinomik ilişkilerle ilgili örnekleme ve detaylı açıklamalar için bkz. Aral, HBÜ s. 76 vd.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- AMSELEK, P.: “Norm ve Yasa”, **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi** 1. Kitap, Nüans Yayınevi, İstanbul, 1993.
- ARAL, V.: **Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1997 (metinde Aral HFTS olarak gösterilmiştir).
- ARAL, V.: **Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine**, Filiz Kitabevi İstanbul, 1997 (metinde Aral HBÜ olarak gösterilmiştir).
- FEELEY, M.: “The Concept of Laws in Social Science, A Critique and Notes on an Expanded View”, **Law and Society Review**, Vol.10, no: 4 (Summer 1976) pp. 497-523. Aynı Makale E. Öz tarafından “Sosyal Bilimlerde Hukuk Kavramı, Genişletilmiş Bir Bakışa İlişkin Eleştiri ve Notlar” başlığı ile **Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi** Yıl:1, Sayı:1, ss. 571-600’de yayınlanmıştır.
- HART, H.L.: **The Concept of Law**, London, 1961.
- KANTOROWICZ, H.: **The Defenition of Law**, London 1958 (metinde Kantorowicz DL olarak gösterilmiştir).
- KEYMAN, S.: “Hukukta Bir Tanım Denemesi”, **Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri**, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi Yayınları, 1. Kitap, Alkım Kitabevi, İstanbul, 1997 ss. 182-203 (metinde Keyman HBTD olarak gösterilmiştir).
- MALINOWSKI, B.: **Büyük, Bilim ve Din**, İstanbul, 1990.
- ÖKTEM, Niyazi: “Adalet Kavramı ve Sosyal Realite”, **Adalet Kavramı**, Editör Adnan Güriz, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 1994 (Metinde Güriz AK olarak gösterilmiştir).
- RAWLS, J.: **A Theory of Justice**, Cambridge Mass., 1971.